

УДК 061.237 (=411.16) : 304.44 : 37 (477.43/.44) «1919/1929»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).559](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).559)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ЄВРЕЙСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ПОДІЛЛІ У 1920-х – 30-х РОКАХ

Олександр Каденюк

Подільський державний аграрно-технічний університет
(Кам'янець-Подільський, Україна)
e-mail: akadenyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-6055>

У статті досліджуються маловідомі сторінки історії Поділля, а саме: діяльність єврейських культурницьких організацій, починаючи від періоду так званої «Кам'янецької Доби» УНР (червень-листопад 1919 р.) до початку насильницької форсованої колективізації в УСРР, коли розпочався поступовий наступ з боку центральної та місцевої влади на єврейські заклади культури та поступове їх скасування. У даній праці ми ставимо за мету висвітлити діяльність єврейських культурницьких організацій на Поділлі у часи УНР і в перше десятиліття радянської влади; проаналізувати та порівняти політику державних інституцій УНР і радянської влади стосовно діяльності єврейських культурницьких товариств; показати процес боротьби у самому єврейському середовищі щодо перспектив єврейського культурно-освітнього процесу.

На основі маловідомих для широкого кола дослідників архівних матеріалів визначені основні етапи в історії діяльності єврейських культурницьких закладів та установ на теренах Поділля у 1920-ті рр. Визначені особливості кожного з цих етапів на подальший стан етнонаціональних відносин у Подільському регіоні і загалом в Україні.

Ключові слова: Поділля, етнонаціональні відносини, культура, єврейські товариства

Великий інтерес дослідників етнонаціональної історії України продовжує викликати діяльність культурницьких закладів та установ етнічних меншостей, які проживали у різних регіонах нашої країни. За офіційними переписами населення 1897 р. та 1926 р. євреї становили другу за чисельністю (після українців) етнічну спільність подільського регіону. Наша стаття присвячена висвітленню однієї з маловідомих сторінок історії Поділля: діяльності єврейських культурницьких організацій на теренах Поділля, починаючи від періоду так званої «Кам'янецької Доби» УНР (червень-листопад 1919 р.) до початку насильницької форсованої колективізації в УСРР, коли розпочався поступовий наступ з боку центральної та місцевої влади на єврейські заклади культури та поступово почала скорочуватись їх мережа.

Дане питання частково вже знайшло своє відображення у роботах вітчизняних істориків і краєзнавців. Загальні напрямки радянської політики щодо єврейського населення України у 1920-ті роки проаналізовано у дослідженнях О. Козерода, Б. Чирка, Л. Якубової й інших¹. В їхніх роботах вміщено великий статистичний

¹ Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. Київ, 2003. 313 с.; Панчук М.І., Ковальчук О.П., Чирко Б.В. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: історико-картографічний атлас. Київ, 1995. 104 с.; Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 22-36; 1999. № 1. С. 41-55.

матеріал про кількість єврейських радянських культурно-освітніх організацій у радянській Україні, проаналізовано основні методи проведення культурно-пропагандистської роботи серед євреїв України² та боротьбу радянської влади проти опозиційних єврейських партій і товариств, які займали зовсім іншу позицію у питанні змісту та подальшого розвитку єврейської культури. Ці ж питання побіжно розглянуто і в узагальнюючій монографії, яку підготував колектив Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Про боротьбу радянських органів влади проти опозиційних єврейських культурно-освітніх товариств та організацій йде мова також у дослідженнях Л. Беренштейна та О. Наймана³. Однак, майже не висвітлено у сучасних дослідженнях питання про діяльність єврейських культурних закладів у часи УНР.

Що стосується вивчення діяльності єврейських культурницьких осередків на теренах Поділля, то тут слід виділити роботу Л. Місінкевича⁴. У ній вміщено великий статистичний матеріал щодо кількості єврейських культурно-просвітницьких організацій і визначено основні методи проведення офіційної культурно-пропагандистської роботи. Про зв'язок релігійних єврейських організацій та осередків єврейської культури писав В. Нестеренко⁵.

Однак, незважаючи на те, що низка аспектів досліджуваної нами тематики вже знайшла своє висвітлення в українській історіографії, окремі питання продовжують залишатися маловивченими. У даній праці ми ставимо перед собою наступні завдання: 1) висвітлити діяльність єврейських культурницьких організацій на Поділлі в часи УНР та перше десятиліття радянської влади; 2) порівняти політику державних інституцій УНР і радянської влади щодо діяльності єврейських культурницьких товариств; 3) показати процес боротьби в самому єврейському середовищі щодо перспектив єврейського культурно-освітнього процесу.

У період Центральної Ради, відповідно до закону «Про національно-персональну автономію» від 22 січня 1918 р., євреї України отримали можливість відкривати свої національні освітні та культурницькі заклади, що було заборонено за часів царської влади. Однак, з самого початку серед єврейських політичних партій та організацій не було помітно єдності у питанні змісту та завдань національної культури й освіти. Якщо сіоністи й інші праві єврейські політичні об'єднання (наприклад клерикальне об'єднання «Ахдус») вважали, що потрібно вести навчання та культурну роботу винятково давньоєврейською мовою (іврит) і намагались зробити його єдиною мовою єврейської освіти та культури, то ліві єврейські партії (Бунд, об'єднані соціалісти, Поалей Ціон), центристський Фолкспартай обстоювали розвиток освіти та культури новоеврейською мовою – ідиш. Домінування в часи Центральної Ради у владних структурах УНР

² Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект / Під ред. М.І. Панчука та ін. Київ, 2000. 356 с.

³ Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия). Киев, 1996. 195 с.; Найман О.Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917-1925). Автореф.... дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2000. 20 с.

⁴ Місінкевич Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ століття. Київ: Рідний край, 1999. 72 с.

⁵ Нестеренко В.А. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. *Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія і сучасність*. Кам'янець-Подільський, 2001. С. 113-118.

соціалістичних партій обумовлювало використання саме ідиш в усіх сферах єврейського життя. Уряд гетьмана П. Скоропадського дотримувався правих позицій. Ним було скасовано закон «Про національно-персональну автономію», за який так гаряче виступали єврейські соціалістичні партії. Дедалі частіше іврит почав використовуватись у громадському та шкільному житті єврейства України. Це викликало гостре невдоволення з боку єврейських соціалістичних партій.

У листопаді 1918 р. на теренах Подільської губернії утвердилась влада Директорії УНР. Було відновлено скасований за часів гетьмана П. Скоропадського закон Центральної Ради про національно-персональну автономію. Відновило також свою діяльність Міністерство єврейських справ (МЄС). У своєму зверненні до євреїв України, яке було опубліковано 18 січня 1919 р. в органі УСДРП «Робітничій газеті», керівник МЄС А. Ревуцький серед інших завдань писав про необхідність утворення широкої мережі освітніх і культурних організацій для єврейського населення УНР⁶. Далеко не всі його наміри, однак, були реалізовані в умовах громадянської війни на практиці. У декларації МЄС нічого не говорилося про зміст єврейської освіти та культури, однак неважко здогадатись, що оскільки керівник єврейського міністерства був представником соціалістичної партії «Поалей Ціон», то мова йшла, у першу чергу, про створення закладів культури, де домінуючою повинна була бути новоеврейська мова. Саме таким закладам та установам передбачалося надавати державну підтримку.

Проте, 11 липня 1919 р. в часи Кам'янецької доби УНР був опублікований схвалений Директорією УНР закон про єврейське самоврядування. У ньому говорилось про те, що усі єврейські просвітні, благодійні й інші установи передаються єврейським громадським радам (ЄГР)⁷. Державні інститути УНР не повинні були втручатись у питання діяльності ЄГР. Оскільки в єврейських радах більшість складали представники саме правих політичних партій, це створювало умови для організації на Поділлі культурницьких закладів, де б робота проходила давньоєврейською мовою. Крім того, на відміну від єврейських соціалістичних партій, які намагалися модернізувати традиційну єврейську культуру, сіоністи та їхні союзники твердо намагались зберегти традиційну єврейську культуру, що була тісно пов'язана з релігійними цінностями іудаїзму.

Протягом другої половини 1919 р. на Поділлі тривала гостра боротьба між представниками цих обох напрямів. Прихильників відродження традиційної єврейської культури та давньоєврейської мови об'єднувало навколо себе культурно-освітнє товариство «Тарбут». Його члени користувались підтримкою з боку правих єврейських партій, рабинів. Робота «Тарбут» проявлялася в організації вистав, вечірок для місцевих євреїв, урочистому відзначенні єврейських релігійних свят: Хануки, Пуріма й інших. Проте, значна частина єврейських жителів не поділяла курс «Тарбуту». Один з прихильників соціалістичної лінії у часописі «Робітничая газета» різко розкритикував лінію «Тарбуту» щодо відродження давньоєврейської мови, вбачаючи у цьому прояви реакційності⁸.

Попри всі ці гострі дискусії єврейське культурницьке життя на Поділлі в цей час розвивалось, навіть після того як у листопаді 1919 р. значна частина регіону була

⁶ Робітничая газета. 1919. 18 січня.

⁷ Вісник УНР. 1919. 24 липня.

⁸ Робітничая газета. 1919. 21 жовтня.

зайнята польськими військами. Велику роботу проводила «Культур-Ліга», яка була організована ще у 1917 р. представниками єврейської творчої інтелігенції. Її робота полягала у створенні єврейських бібліотек, театрів, музеїв тощо. Займалось товариство активно також і видавничою діяльністю. Незважаючи на часту зміну влади в Україні, «Культур-Ліга» з часом почала визначати характер ідишистської культури в Україні. Вже протягом двох перших років своєї діяльності Ліга створила понад 100 своїх відділень, у тому числі і в Подільській губернії. Тут вони діяли доволі активно, незважаючи на всі труднощі військового часу. Так, у грудні 1919 р., коли у Кам'янці-Подільському було відновлено єврейський робітничий клуб, діячі «Культур-Ліги» планували там провести кілька вистав місцевого єврейського гуртка на користь бідних⁹. Тоді ж міська філія «Культур-Ліги» влаштувала вечір для євреїв Кам'янця-Подільського з приводу третьої річниці смерті відомого єврейського письменника Менделя¹⁰.

Більшовицька влада, що встановилася на Поділлі влітку 1920 р., на деякий час припинила діяльність товариства, але вже восени Кам'янець-Подільська філія «Культур-Ліги» відновила свою роботу та продовжувала організовувати вистави, лекції для дітей і дорослих¹¹.

Протягом 1919-1920 рр. на Поділлі діяло чимало невеликих аматорських єврейських труп, які влаштовували вистави для місцевого населення. Найбільш відомою єврейською національно-музичною організацією була «Кадіма», яка була створена єврейською молоддю ще у 1917 р. Жодний єврейський вечір чи національне свято не обходились без їх виступів, які відвідали та схвально оцінили видатний український композитор К. Стеценко під час свого перебування у Кам'янці-Подільському й один із найбільш відомих подільських композиторів Т. Ганицький. Товариство створило свій хор і симфонічний оркестр, виконувало як народні єврейські, так і класичні твори. Крім того, організувало свою невелику бібліотеку. В травні 1920 р. у Кам'янці-Подільському в урочистій обстановці відбувся 10-й ювілейний концерт «Кадіми»¹².

Загальною проблемою діяльності всіх єврейських культурницьких осередків було те, що не вистачало відповідного обладнання, досвідчених виконавців, багато з яких виїхало за кордон, слабкий репертуар і нестабільна ситуація у містах і містечках Поділля.

Наприкінці 1920 р. у Подільській губернії закріпились більшовики. Як відомо, ленінська теорія поділяла кожен національну культуру на буржуазну та пролетарську. Перша, яка наполягала на етнічній єдності та відкидала класову боротьбу, більшовиками переслідувалась. З іншого боку, всіляко заохочувалась так звана «пролетарська» культура, в якій головний акцент робився на показі страждань бідних під гнітом буржуазії та поміщиків. Щодо єврейської культури більшовики також виходили із вищезазначеного принципу. Було заборонено діяльність товариства «Тарбут», педагогічні курси при ньому закриті за «буржуазно-націоналістичні погляди». Майно «Тарбут» було передано відділу наркомату освіти, який мав відкрити курси народних вчителів для єврейських пролетарських мас. Заборонено було також викладання давньоєврейської мови у

⁹ Трудова громада. 1919. 14 грудня.

¹⁰ Трудова громада. 1919. 24 грудня.

¹¹ Подольский край. 1920. 24 октябрю.

¹² Наш шлях. 1920. 9 травня.

школах, діяльність тих культурницьких організацій, які продовжували працювати на івриті. І хоча прямого офіційного декрету про заборону івриту не було, випуск літератури цією мовою фактично був заборонений, як і викладання у школах. З іншого боку, більшовики заохочували видання творів відомих письменників Менделе Мойхер Сфоріма, Шолом Алейхема й інших єврейських літераторів, праці яких відповідали вимогам нової влади.

Вже на початку 1921 р. для встановлення контролю над культурним життям євреїв Поділля було створено єврейські комісії та бюро при губернських і повітових виконкомах і компартійних осередках. Були закриті у 1921-1922 рр. всі культурно-освітні заклади, які продовжували працювати давньоєврейською мовою. Частина діячів єврейської культури була заарештована. Так, у січні 1921 р. був заарештований диригент міського єврейського хору в Кам'янці-Подільському, після чого його робота повністю занепала¹³. Для більш ефективного проведення радянської агітаційної роботи було проведено повітові конференції єврейських вчителів і діячів культури. Через такі заходи встановлювався контроль над єврейським культурно-освітнім процесом. Цю ж мету переслідувало і те, що, наприклад, влітку 1921 р. відділ народної освіти Кам'янець-Подільського повітового виконкому зобов'язав всі єврейські культурно-освітні організації повіту отримувати спеціальний дозвіл для проведення вистав. Репертуар всіх труп тепер ретельно перевірявся радянськими службовцями. У випадку порушення цього наказу винні потрапляли під кримінальну відповідальність¹⁴. Подібні розпорядження видали і керівники інших повітвиконкомів.

Протягом 1921 р. влада націоналізувала кілька єврейських музичних організацій Поділля. А 23 грудня 1921 р. Подільська губернська єврейська комісія постановила: вилучити всі єврейські книги клерикального змісту з бібліотек губернії¹⁵. Передбачалось, що всі вилучені єврейські книги релігійного змісту (а серед них було чимало старовинних) слід було надіслати до Москви в обмін на радянську єврейську літературу.

Крім того, місцеві органи влади вжили низку заходів щодо заборони діяльності нелегальних єврейських культурно-освітніх установ: хедерів, ешиботів. З пропагандистською метою 22 січня 1922 р. у Вінницькому робітничому єврейському клубі було проведено публічний інсценований суд над двома відвідувачами хедерів¹⁶. Такі акції планувалось провести і в інших повітових центрах Подільської губернії.

Радянська влада докорінно змінила саму сутність проведення культосвітньої роботи серед євреїв, тісно поєднала її з пропагандистськими комуністичними заходами. Про це свідчила навіть сама назва «культурно-пропагандистська» робота (скорочено культпроп). Подібної ситуації неможливо було уявити у часи УНР, коли влада зовсім не поєднувала культурну роботу з політичними чинниками.

¹³ Наказ Кам.-Под. виконкому по відділу народної освіти 7 лютого 1922 р. *Державний архів Хмельницької області* (ДАХО). Ф. 6. Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет КП(б)У (1920-1923 рр.). Оп. 1. Спр. 60. Протоколи єврейського бюро Подільського губвиконкому 1922 р. Арк. 13-14.

¹⁴ Вісті Кам'янець-Подільського ВРК. 1921. 5 липня.

¹⁵ Наказ Кам.-Под. виконкому по відділу народної освіти 7 лютого 1922 р.... Арк. 15.

¹⁶ Звіт єврейської секції Вінницького губвиконкому (24 січня 1922 р.). *ДАХО*. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 326.

На початку 1920-х рр. культурно-пропагандистська робота для євреїв Поділля проводилась переважно в містах губернії: Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові й інших, де було створено єврейські робітничі клуби. В них читались лекції для єврейського населення на різноманітні політичні теми: про революційний рух в Росії, про діяльність засновника політичного сіонізму Т. Герцля та Головного отамана УНР С. Петлюри (зрозуміло, що їхній життєвий шлях промовці висвітлювали винятково з негативного боку), влаштовувались різноманітні кампанії проти нелегальних або напівлегальних єврейських релігійних товариств тощо¹⁷. При клубах діяли спеціальні газетні, політичні, драматичні, хорові гуртки, куди місцеві органи влади намагались активно залучити молодь.

На початку 1921 р. у деяких повітах Поділля продовжували діяти осередки «Культур-Ліги», однак їхня діяльність відбувалась у несприятливих умовах: багато їхніх членів виїхало за кордон, чимало їхнього майна та літератури було реквізовано червоноармійцями. Наприклад, у 1921 р. в Проскурові «Культур-Ліга» майже ніякої роботи не проводила. В її власності залишились тільки книжковий склад і дитяча бібліотека. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших повітах Поділля. Врешті-решт 29 листопада 1921 р. після доповіді секретаря Подільського губкому КП(б)У В. Чернявського було прийнято рішення припинити діяльність Культур-Ліги в Подільській губернії, а бібліотеку товариства та все майно передати єврейській губернській секції.

Протягом 1922 р. єврейськими губернською та повітовими секціями Подільської губернії було вжито кілька заходів щодо покращення культурно-освітньої роботи серед євреїв. Здійснювались вони в межах політики «радянізації». Однак, заходи мали несистематичний характер і не відзначались ефективністю. Так, було прийнято рішення про відкриття спеціальної єврейської кафедри при губернській єврейській секції для підвищення кваліфікації культпрацівників, але вона так і не запрацювала¹⁸.

Щоправда, певний відгук серед населення мав урочисто проведений 26 червня 1922 р. у Кам'янці-Подільському вечір української та єврейської поезії, участь в якому взяли відомі українські поети І. Дніпровський та І. Кулик. Останній прочитав свої переклади творів єврейських поетів¹⁹. Однак, на цьому вечорі було зовсім мало єврейських письменників і поетів.

Загалом же заходи губернської єврейської секції у перші роки радянської влади відзначались певною хаотичністю та непослідовністю. До того ж у радянських органах влади катастрофічно не вистачало фахівців, які ефективно могли займатись культурно-освітньою роботою серед євреїв. До губернської комісії постійно надходили відомості про незадовільний стан нечисленних єврейських бібліотек, драмгуртків, клубів. Зокрема, подібні скарги від людей надійшли з

¹⁷ Протокол Євбюро Подільського губкому КП(б)У від 4 січня 1922 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (ЦДАГОУ)*. Ф. 1. Центральний комітет КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1535. Протоколи засідань євсекції Агітпропу Подільського губкому КП(б)У, звіти, листи євсекції губкому партії про проведену роботу (1922 р.). Арк. 15, 18, 32.

¹⁸ Протокол єввідділу Подільського губкому від 29 листопада 1921 р. *ЦДАГОУ*. Ф. 1. Центральний комітет КП(б)У. Оп. 20. Спр. 797. Протоколи засідань бюро єврейських відділів при Агітпропі Подільського губкому КП(б)У (1921 р.). Арк. 20.

¹⁹ Вісті Кам'янець-Подільського ВРК. 1922. 7 липня.

Летичівського, Літинського, Брацлавського повітів²⁰. Ці тенденції свідчили про слабкість радянської культурно-освітньої роботи серед євреїв у перші післявоєнні роки. Рабини продовжували зберігати великий вплив на єврейське населення. До того ж багато запланованих заходів місцевою владою не вдалося виконати через відсутність коштів. Саме через цю причину на початку 1922 р. було розпущено губернську єврейську групу²¹.

У 1923 р. ЦК КП(б)У, РНК України, ВУЦВК започаткували політику «коренізації», одним із напрямків якої було створення широкої мережі культурно-освітніх закладів (сільбудів, хат-читалень, лікнепів) для етнонаціональних меншин. При їх створенні переслідувалась цілком прагматична мета: якнайшвидше залучити етнічні спільноти до так званого «радянського будівництва», усунувши релігійний вплив на них.

Станом на 1 квітня 1925 р. в Подільській губернії налічувалось 106 єврейських культурно-освітніх одиниць (хат-читалень, сільбудів, клубів), які об'єднували близько 13 тис. євреїв²².

На жаль, встановити подальшу динаміку їхнього зростання у другій половині 1920-х рр. важко, оскільки після реорганізації у 1925 р. Подільської губернії та створення округ статистичні дані не є систематичними та повними. Однак, без всякого сумніву, мережа єврейських культурно-освітніх закладів з кожним роком продовжувала зростати²³.

Так, у 1928 р. в Кам'янецькому окрузі працювало 7 лікнепів для неписьменних дорослих євреїв, які відвідували 225 осіб, 10 шкіл для малограмотних (на 320 відвідувачів), 11 хат-читалень, 1 клуб для кустарів-євреїв. Праця у них здійснювалась переважно мовою ідиш²⁴. Крім того, в окрузі було створено 14 єврейських сільбудів, низка єврейських відділів при бібліотеках та єврейська кафедра при Кам'янець-Подільському Інституті народної освіти, яка займалась вивченням культури та мистецтва євреїв Поділля²⁵. Кам'янець-Подільська окружна бібліотека мала великі досягнення у справі розвитку місцевої єврейської культури завдяки допомозі товариства допомоги єврейській культурі – «Гезкульт», філії якого діяли у найбільших містах подільського регіону: Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскуріві²⁶.

У Вінницькій окрузі наприкінці 1920-х рр. налічувалося 39 єврейських лікнепів і

²⁰ Звіт єврейської секції Вінницького губвиконкому (24 січня 1922 р.). ДАХО. Ф. 6. Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет КП(б)У (1920-1923 рр.). Оп. 1. Спр. 60. Протоколи єврейського бюро Подільського губвиконкому 1922 р. Арк. 335-336.

²¹ Протокол євбюро Подільського губкому КП(б)У від 4 січня 1922 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1535. Протоколи засідань євсекції Агітпропу Подільського губкому КП(б)У, звіти, листи євсекції губкому партії про проведену роботу (1922 р.). Арк. 5.

²² Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Каденюк О.С. Українське село у 20-90 роках ХХ століття: короткий історико-економічний нарис. Київ: НАН України; Інститут історії України, 1998. С. 22.

²³ Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925). Вінниця, 1957. С. 483.

²⁴ Економічне і політичне становище Кам'янець-Подільського округу (1928 р.) ДАХО. Ф. 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У. (1923-1930, 1935-1937 рр.) Оп. 1. Спр. 251. Арк. 40.

²⁵ Звіт євбюро Шепетівського ОПК та ОВК за 1925 р. ДАХО. Ф. 458. Шепетівський окружний комітет КП(б)У (1923-1930, 1935-1937 рр.) Оп. 1. Спр. 61. Протоколи євбюро Шепетівського ОПК та ОВК (1925-1926 рр.). Арк. 36.

²⁶ Червоний кордон. Видання Кам'янець-Подільського ОПК КП(б)У та ОВК. 1929. 18 травня.

21 хата-читальня²⁷. До 1928 р. працювала за рахунок громадських коштів вінницька єврейська драматична студія, в якій було 25 осіб. Проте, недостатнє фінансування з боку держави та неухвалне ставлення до неї з боку місцевої влади призвело до того, що багато її співробітників виїхали до Києва та Москви, де з успіхом працювали у різних єврейських театрах і студіях²⁸. Вінницька єврейська капела, в якій у 1926-1927 рр. працювало 35 осіб, виступала у місті з великим успіхом, але через відсутність коштів не змогла відвідати із концертами інші міста та містечка Поділля. У центральній Вінницькій бібліотеці був відділ єврейської книги, проте спеціальних єврейських бібліотек у містечках округи не було, тому часто неможливо було знайти необхідну літературу єврейською мовою²⁹.

У Проскурівській окрузі наприкінці 1920-х рр. діяв 21 єврейський лікнеп, 14 єврейських гуртків, єврейський клуб для кустарів³⁰. У червні 1927 р. в Проскуріві з великим успіхом відбулися гастролі єврейського державного театру³¹. Щоправда, подібні виступи скоріше були випадковістю. Загалом же, через прикордонні умови Поділля центральні театральні трупи сюди приїздили нечасто. У той же час діяльність місцевих аматорських труп часто переслідувалась. Так, у 1924 р. Подільське губвно віддало наказ припинити роботу двох «бродячих» незареєстрованих єврейських труп, які влаштовували вистави у містечках губернії³².

Проте, незважаючи на чималі зусилля з боку місцевих службовців, процес «радянзації» євреїв проходив далеко не так швидко й ефективно як цього хотіла влада. Так, за даними 1926 р. більшість євреїв Кам'янецької округи зовсім не мала зовсім ніякого уявлення про політику радянської влади, продовжувала дотримуватись традиційних релігійних звичаїв, не проявляли великого інтересу до заходів радянської влади у галузі культурницького будівництва³³. На думку місцевих чиновників, єврейські хати-читальні та клуби так і не стали центром «суспільного виховання та комуністичного впливу». Щоправда, пізніше ця ситуація дещо покращилась.

Незважаючи на створення широкої мережі єврейських радянських культурно-освітніх закладів, нелегальні й опозиційні політичні та культурницькі єврейські

²⁷ Євробота у Вінницькому окрузі за 1928 р. Державний архів Вінницької області (ДАВО). Ф. 29. Вінницький окружний комітет КП(б)У (1923-1930 рр.) Оп. 1. Спр. 446. Докладні записки, довідки, свідчення по обстеженню національних рад за 1928 р. Арк. 29.

²⁸ Підсумки роботи партії серед єврейського населення Вінницького округу за період з 1.01.1927 р. до 1.01.1930 р. ДАВО. Ф. 29. Вінницький окружний комітет КП(б)У (1923-1930 рр.) Оп. 1. Спр. 542. Звіти, інформація і переписка окружного і районних комітетів КП(б)У (1929 р.) Арк. 150.

²⁹ Відомості про сітку шкіл нацмену Вінницької округи (1926 р.). ДАВО. Ф. 256. Вінницька окружна інспекція народної освіти (1923-1930 рр.). Оп. 1. Спр. 170. Річні плани робіт Вінницької окрнаросвіти, відомості про сітку нацменшин (1924-1926 рр.) Арк. 2.

³⁰ Доповідь про стан роботи серед євреїв Проскурівського округу (1925 р.) ДАХО. Ф. 301. Проскурівський окружний комітет КП(б)У (1923-1930 рр.). Оп. 1. Спр. 122. Звіти Євбюро ОПК, інформація про переселенців. Арк. 20.

³¹ Червоний кордон. Видання Кам'янець-Подільського ОПК КП(б) У та ОВК. 1927. 7 червня.

³² Доповідна записка завгубно (1923 р.). ДАВО. Ф. 256. Вінницька окружна інспекція народної освіти (1923-1930 рр.). Оп. 1. Спр. 195. Звіти про діяльність губанробраза Поділля за 1923 р. Арк. 95.

³³ Обслідування євбюро в профорганізаціях і профспілках Кам'янця за 1926 р. ДАХО. Ф. 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У (1923-1930, 1935-1937 рр.). Оп. 1. Спр. 207. Засідання главбюро Євсекції за 1926 р. Арк. 23.

організації та об'єднання продовжували протягом 1920-х років зберігати великий вплив на культурне та духовне життя подільських євреїв. У роки відносної лібералізації суспільно-політичного життя часів «непу» на Поділлі активно діяли осередки різноманітних нелегальних єврейських політичних партій та об'єднань: соціалісти-сіоністи, «Гехалуц» та інші. Пік їхньої діяльності прийшовся на 1924 р. У цьому році за офіційними даними майже у кожному місті та містечку Подільської губернії діяли єврейські нелегальні організації. Загальна їхня чисельність їхніх членів становила понад 7 тис. осіб³⁴.

В їхніх програмних документах серед політичних і соціально-економічних містились і вимоги у галузі культурно-освітньої політики. Члени цих товариств виступали проти «радянізації» єврейського культурницького життя, наполягали на проведенні культосвітньої роботи на івриті тощо³⁵. Їхнє незадоволення також викликала політика «українізації», яка часто не супроводжувалась відкриттям нових єврейських закладів культури. Соціалісти-сіоністи та їхні прибічники стверджували, що метою радянської національної політики є асиміляція євреїв.

Особливо велику активність у плані культурних та освітніх вимог проявляло товариство «Гашомер Гацоїр», філії якої діяли у різних регіонах України, в тому числі і на Поділлі. 24 листопада 1925 р. головний штаб цієї організації оголосив тиждень боротьби «за єврейську мову і єврейську культуру в СРСР»³⁶. Планувалося, що ця кампанія буде проходити у вигляді заяв і записок єврейських дітей і підлітків до органів радянської влади з вимогою, щоб у школах дозволили викладати іврит і давньоєврейську культуру.

Наслідком цієї кампанії стало те, що до єврейського бюро ЦК КП(б)У надійшло кілька заяв з містечок Поділля. Зокрема, група дітей та їхніх батьків Сатанова (всього 125 осіб) надіслала заяву, в якій містилось прохання дозволити викладання івриту та традиційної єврейської культури в школах. «Ми вважаємо рідною мовою іврит, своєю національною культурою – єврейську культуру, тому всі гоніння секції на іврит, єврейську культуру, «Тарбут» є прямим порушенням політики радянської влади в галузі національного питання», – говорилось у заяві³⁷. Аналогічне прохання надіслали 64 учні з районного центру Меджибіж Проскурівського округу. Подібні прохання не задовольнялись, а проти керівників організації були застосовані репресивні заходи, що незабаром призвело до припинення діяльності осередків «Гашомер Гацоїр» на Поділлі.

У період «непу» місцеві органи влади на деякий час відмовились від відкритої боротьби проти іудейських громад Поділля. Переважали агітаційні та пропагандистські методи тиску. Так, у 1924 р. напередодні єврейських релігійних свят (Рош Гашана, Сукот, Ханука й інші) всім райпарткомом та осередкам КП(б)У Подільської губернії було наказано провести широку антирелігійну роботу в

³⁴ Політичний стан Поділля (5.12.1924 рр.). ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1940. Інформативні звіти про політичну ситуацію в УСРР. Арк. 65.

³⁵ Огляд сіоністського руху на Україні (1926 р.). ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2007. Доповідні записки, довідки відділів УК КП(б)У, радянських органів. Доповідні записки Головного євбюро євсекції при ЦК КП(б)У про сіоністський рух на Україні (1926 р.) Арк. 70.

³⁶ Наказ № 7 головного штабу єврейського союзу Цофим і «Гашомир Гацовер» в СРСР (24.11.1925 р.). ДАХО. Ф. 458. Шепетівський окружний комітет КП(б)У (1923-1930, 1935-1937 рр.). Оп. 1. Спр. 74. Директиви, накази Шепетівського ОПК КП(б)У. Арк. 21.

³⁷ Заяви в Євбюро ЦК КП(б)У (1926 р.) ДАХО. Ф. 458. Шепетівський окружний комітет КП(б)У (1923-1930, 1935-1937 рр.). Оп. 1. Спр. 61. Директиви Євбюро ЦК КП(б)У (1926 р.). Арк. 28.

клубах, інших культустановах. Лекції, щоб не викликати незадоволення віруючих, повинні були називатись науковими, а не антирелігійними. Під час релігійних свят організовувались також так звані «живі газети», щоб відволікти людей від відвідування синагог. Суворо заборонялись будь-які образи віруючих, сутички з релігійними общинами і т.д.³⁸ Однак, наприкінці 1920-х років влада взяла відкритий курс на закриття єврейських релігійних будинків. Так, 17 березня 1929 р. центральний орган радянської України «Вісті ВУЦВК» вмістив допис «Замість молитовних будинків – культурно-освітні заклади». У ньому, зокрема, говорилося про те, що секретаріат ВУЦВК погодився на пропозицію окружних організацій закрити синагоги у Вапнярці, Комаргороді (Тульчинська округа), Кузьмині (Проскурівська), селі Щатово (Кам'янецька) та в інших населених пунктах. Всі синагоги планувалось передати під приміщення хат-читалень і сільбудів³⁹. Ця кампанія одразу набрала швидких обертів. Так, тільки у Проскурівській окрузі у 1929 р. було забрано у віруючих чотири єврейські релігійні будинки. В окремих містечках (Городок, Легичів, Михальпіль) громади під тиском місцевої влади самі відмовились під приміщення синагог. У Купелі почали збирати підписи для закриття місцевої синагоги⁴⁰. Така практика стала дуже поширеною у 1930-ті рр.

Таким чином, в історії єврейських культурницьких закладів та установ на теренах Поділля, що діяли у 1920-ті рр., можна виділити кілька основних етапів:

1) 1919-1920 рр. – період боротьби в самому єврейському середовищі відносно сутності культурної роботи серед єврейства. Якщо єврейські соціалістичні партії (Поалей Ціон, об'єднані соціалісти) виступали за створення нової модернізованої єврейської культури, то праві єврейські кола (сіоністи, Ахдус) наполягали на збереженні традиційної етнічної культури, тісно зв'язаної з цінностями іудаїзму. Органи УНР, хоч і підтримували єврейські соціалістичні партії, намагались не втручатись у цей процес, не ставили собі за мету його якимось чином контролювати;

2) 1920-1923 рр. – встановлення контролю з боку більшовиків над культурно-освітнім життям євреїв Поділля, заборона радянською владою діяльності всіх культурницьких організацій, які орієнтувались на давньоєврейську мову та культуру. Основна ставка робилась на створення нової єврейської соціалістичної культури;

3) 1923-1929 рр. – організація широкої мережі єврейських культурно-освітніх установ (сільбудів, бібліотек, хат-читалень) радянської влади, яким поступово все ж таки вдалося залучити на свій бік переважну більшість подільських євреїв. Одночасно у цей час місцевою владою проводилось переслідування членів нелегальних і напівлегальних організацій. Наприкінці 1920-х рр. на Поділлі розпочався процес закриття синагог, а починаючи з середини 1930-х рр. поступово почала скорочуватись мережа радянських єврейських бібліотек, хат-читалень, сільбудів, клубів. Ця тема може бути об'єктом для нового дослідження.

³⁸ Звіт про роботу окружного євбюро за 1924 р. ДАХО. Ф. 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У. (1923-1930, 1935-1937 рр.). Оп. 1. Спр. 116. Протоколи Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У (1924 р.). Арк. 14.

³⁹ Вісті ВУЦВК. 1929. 17 березня.

⁴⁰ Відчит Євбюро Проскурівського ОПК за 1927 р. ДАХО. Ф. 301. Проскурівський окружний комітет КП(б)У (1923-1930 рр.). Оп. 1. Спр. 122. Звіти Євбюро ОПК, інформація про переселенців (1927 р.). Арк. 55.

REFERENCES

- Babenko, A.H. & etc. (Comp.).** (1957). Podillia v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921-1925). Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Podillia during the reconstruction of the national economy (1921-1925). Collection of documents and materials]. Vinnytsia [in Ukrainian].
- Berenshtein, L.E.** (1996). *Evrei i politicheskie repressii v SSSR (20-80-e gody XX stoletia)* [Jews and political repressions in the USSR (20-80s of the XX century)]. Kiev [in Russian].
- Berenshtein, L.Yu., Panchenko, P.P. & Kadeniuk, O.S.** (1998). *Ukrainske selo u 20-90 rokakh XX stolittia: Korotkyi istoriko-ekonomichnyi narys* [Ukrainian village in the 1920-90th: A brief historical and economic essay]. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Kozerod, O.** (2003). *Evrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921-1929 rr.* [Jews of Ukraine in the period of the new economic policy: 1921-1929]. Kyiv [in Ukrainian].
- Misinkevych, L.** (1999). *Korenizatsiia i natsionalni menshyny Podillia u 20-30-kh rr. XX stolittia* [Indigenization and national minorities of Podillia in 1920-30s]. Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
- Naiman, O.Ya.** (2000). *Diialnist evreiskykh partii ta obednan u rozbudovi natsionalnoho zhyttia v Ukraini (1917-1925)* [Activities of Jewish parties and associations in the development of the national life in Ukraine (1917-1925)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Nesterenko, V.A.** (2001). Yevreiski relihiini hromady na Podilli v 20-30-ti roky XX st. [Jewish religious communities in Podolia in 1920-30s] In *Mizhnatsionalni vidnosyny v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia: istoriia i suchasnist*. Kamianets-Podilskyi, p. 113-118 [in Ukrainian].
- Panchuk, M.I. & etc. (Ed.).** (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX st.: polityko-pravovyi aspekt* [National minorities of Ukraine in the XX century: political and legal aspect]. Kyiv [in Ukrainian].
- Panchuk, M.I., Kovalchuk, O.P. & Chyrko, B.V.** (1995). *Natsionalni menshyny v Ukraini, 1920-1930-i roky: istoriko-kartografichniy atlas* [National minorities in Ukraine, 1920-1930s: historical and cartographic atlas].
- Yakubova, L.D.** (1998). Natsionalno-kulturne zhyttia etnichnykh menshostei Ukrainy (20-30-ti roky): korenizatsiia i denatsionalizatsiia [National and cultural life of ethnic minorities of Ukraine (1920-30s): rooting and denationalization]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 6, 22-36 [in Ukrainian].

Oleksandr Kadeniuk

(Podillia State Agrarian and Technical University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

e-mail: akadenyuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-6055>

Activities of Jewish Public Societies in Podillia in 1920s and 1930s

The little-known pages of the history of Podillia are studied in the paper, namely: the activities of Jewish cultural organizations, from the period of the so-called 'Kamianets Era' of the UNR (Ukrainian People's Republic) in June-November 1919 to the beginning of accelerated, forced collectivization in the Ukrainian SSR, when the gradual onset of central and local power on Jewish cultural institutions and their step-by-step abolition began. The goals of the study are to highlight the activities of Jewish cultural organizations in Podillia during the UNR and the first decade of Soviet rule; to analyze and compare the policy of state institutions of the Ukrainian People's Republic and the Soviet government regarding the activities of Jewish cultural societies; to show the process of struggle in the Jewish environment itself for the prospects of the Jewish cultural and educational process.

The author has concluded that the history of Jewish cultural societies and institutions in Podillia, which operated in the 1920s, could be divided into several main stages:

1) 1919-1920 – a period of struggle in the Jewish environment itself for the defining of the essence of cultural work among the Jews. While the Jewish socialist parties (Poale Zion, United Socialists) advocated the creation of a new modernized Jewish culture, the right-wing Jewish circles (Zionists, Ahdus) insisted on preserving a traditional ethnic culture closely associated with Judaic values. The UNR authorities, although they supported the Jewish socialist parties, tried not to interfere in that process, did not set themselves the goal of controlling it in any way;

2) 1920-1923 – establishment of control by the Bilshovyks over the cultural and

educational life of the Jews of Podillia, the ban by the Soviet authorities on the activities of all cultural organizations that focused on the ancient Jewish language and culture. The main focus was on the creation of a new Jewish socialist culture;

3) 1923-1929 – establishment of a wide network of Jewish cultural and educational institutions (village community centers, libraries, and village reading rooms), which after all gradually managed to bring to the side of the Soviet power the vast majority of Podillia Jews. At the same time, the members of illegal and semi-legal organizations were being persecuted by local authorities. In the late 1920s, the process of closing synagogues began in Podillia, and from the mid-1930s the network of Soviet Jewish libraries, village community centers, village reading rooms, and clubs began to dwindle. This issue may be the subject of new research.

Keywords: Podillia, ethno-national relations, culture, Jewish societies

Надійшла до редакції / Received: 19.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 20.12.2021